

47. ПСЗРИ-1. – Т. XXXIII. – № 28572.
48. ПСЗРИ-2. – Т. XXV. – № 23989.
49. ПСЗРИ-3. – Т. XVII. – № 14335.
50. ПСЗРИ-3. – Т. XXIII. – № 22757.
51. Ступак Ф.Я. Земська медицина в Правобережній Україні / Ф.Я. Ступак // Музейна справа на Житомирщині: історія, досвід, проблеми : наук. зб. «Велика Волинь» : праці Житомирського науково-краснознавчого товариства дослідників Волині / голов. ред. М.Ю. Костриця. – Житомир : Косенко, 2005. – Т. 33. – С. 233-242.
52. Ступак Ф.Я. Земська суспільна опіка на Правобережній Україні / Ф.Я. Ступак // Бердичівщина: поступ у третє тисячоліття : наук. зб. «Велика Волинь» : праці Житомирського науково-краснознавчого товариства дослідників Волині / відп. ред. М.Ю. Костриця. – Житомир : М.А.К., 2001. – 472 с. – Т. 22 – С. 155-158.
53. Ступак Ф.Я. Прикази громадської опіки в Україні / Ф.Я. Ступак. – К., 2002. – 87 с.
54. Устав о общественном призрении // Свод законов Российской империи : в 5-и кн. / [под ред. И.Д. Мордухай-Болтовского]. – Кн. 5. – Т. XIII-XVI. – СПб. : Русское Книжное Товарищество «Деятель», [б.г.]. – Т. XIII: Уставы о обеспечении народного продовольствия, о общественном призрении и врачебный. – 353, IX с.
55. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК), ф. 442, оп. 626, спр. 20, 112 арк.
56. ЦДАУК, ф. 442, оп. 628, спр. 96, 84 арк.
57. ЦДАУК, ф. 442, оп. 631, спр. 477, 22 арк.
58. ЦДАУК, ф. 442, оп. 651, спр. 2, 90 арк.
59. ЦДАУК, ф. 442, оп. 656, спр. 170, 48 арк.

Basic principles of activity and form of grant to medicate to the population orders of public charity are examined in the provinces of Right-bank Ukraine in the second half of XIX – at the beginning of XX century.

Key words: Right-bank Ukraine, order of public charity, medicate.

Отримано: 18.03.2013

УДК 94(477.4)»1830/1831»:355.211.1

С. А. Сидорук

ВПЛИВ ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1830-1831 рр. НА ОРГАНІЗАЦІЮ РЕКРУТСЬКИХ НАБОРІВ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

У статті висвітлені особливості організації центральними та місцевими органами влади рекрутських наборів, які проводилися у Правобережній Україні після польського повстання 1830-1831 років.

Ключові слова: Правобережна Україна, польське повстання, рекрутський набір, адміністрація, шляхта.

Проблема становлення, розгортання та впливу національно-визвольного руху польської шляхти в Правобережній Україні стала предметом досліджень вітчизняних істориків ще дореволюційного часу і актуальною залишається й до тепер. Різні аспекти впливу польського повстання на суспільно-політичні процеси в

регіоні знайшли своє відображення в працях М.І. Костомарова, Д.І. Дорошенка, В.А. Смолія, Л.В. Баженова, Г.І. Марахова, Г.Я. Сергієнка, Г. Грабовича, Н.М. Яковенко, Я. Грицака, Н.Ю. Громакової, С. Лисенка та Є. Чернецького. Невід'ємною частиною взаємин польської шляхти та російської держави, було забезпечення поміщиками-шляхтичами виконання державних повинностей, в тому числі й найважчої – рекрутської. Особливості організації рекрутських наборів до російської армії з допомогою польської шляхти, поки що не знайшли належного висвітлення в історичній літературі, що й зумовлює актуальність даного дослідження.

У першій третині XIX ст. урядова політика стосовно шляхти Правобережної України була, з огляду на її прагнення відновлення власної та неприйняття російської державності, доволі толерантною. Адже поміщики-землевласники, нехай навіть польські, вбачалися опорою феодальної держави. На момент приєднання правобережних українських земель до Росії чисельність росіян у місцевих управлінських структурах була мізерною. Тому основну роль в адміністративному управлінні краєм російський уряд був змушений визнати за представниками польської шляхти. Відтак, саме вони стали забезпечувати чужі їхній свідомості державні інтереси. Та на перших порах, російські власті були вимушені миритися з таким станом речей у краї. Польська адміністрація в українських землях забезпечувала використання їх економічного та демографічного ресурсу на користь російської держави. Будучи державними службовцями в управлінських структурах імперії, польські шляхтичі, до часу слухняно виконували вказівки з Санкт-Петербургу, забезпечуючи виконання повинностей своїми підлеглими з числа місцевих мешканців. На особливому контролі у вищих органів державної влади Росії було поповнення регулярної армії з числа податного місцевого населення, що здійснювалося на основі рекрутської повинності.

До організації та проведення рекрутських наборів у кожній губернії залучалися чи не всі управлінські структури, роботу яких координував губернатор. Чільне місце в підготовці наборів до війська відводилося казенним палатам, які виконували доведену зі столиці рекрутську розкладку серед податного населення губерній і тих його категорій, які відбували повинність грішми. Чинovníки ревізійних столів господарських відділень казенних палат виконували роботи зі створення рекрутських дільниць, робили розрахунки про кількість рекрутів, яких повинна була виставити кожна дільниця [5, с.229], та були відповідальними за достовірність ревізійних, сімейних і чергових рекрутських списків, котрі подавалися у рекрутські присутствія.

В обов'язки представників міської і повітової поліції входило оповіщення начальників кожної рекрутської дільниці про місця прийому рекрутів [2, с.41]. А для населення Правобережжя найпершим джерелом інформації про рекрутський набір були релігійні, культурні установи (церкви, костели, синагоги) [9, с.236]. Зокрема, в православних церквах укази про рекрутські набори обнароду-

валися першої ж, після його отримання з консисторії, неділі, або святкового дня, одразу після Божественної літургії [3, с.398].

Безпосереднє виконання завдань рекрутських наборів на місцях забезпечували губернські рекрутські комітети і губернські та повітові рекрутські присутствія. Перші з них мали характер розпорядчих, другі – виконавчих органів [7, с.532]. У губерніях до складу рекрутських комітетів входили губернатор (голова), губернський предводитель дворянства, віце-губернатор, голова казенної палати, голова палати державного майна, керівник удільної контори. У їх компетенцію входило визначення кількості і складу рекрутських присутствій у повітах і здійснення нагляду за проведенням рекрутських наборів. У кожній губернії, як правило, формували не більше чотирьох рекрутських присутствій. У губернських містах вони створювалося при казенних палатах. Їх очолювали віце-губернатори, котрим підпорядковувалися: місцеві повітові предводителі дворянства, радники казенних палат, військові прийомщики й чиновники від лікарських управ.

У повітових рекрутських присутствіях працювали: місцевий губернський предводитель дворянства, предводитель дворянства найближчого приписного повіту чи місцевий городничий, військовий прийомщик і медичний працівник. При цьому головування у присутствіях покладалося на старших за чином предводителів [6, с.21]. Крім того, згідно з правилами рекрутського статуту 1831 р., в роботі кожного рекрутського присутствія брали участь: кілька чиновників канцелярії, окремий лікар, який, не будучи штатним членом присутствія, в разі потреби, долучався до огляду рекрутів, офіцер корпусу жандармів, офіцер та унтер-офіцер внутрішньої охорони з потрібною кількістю рядових солдатів і цирюльників [2, с.43].

Більш чітко практична схема проведення рекрутських наборів у Правобережній Україні простежується з другої третини XIX ст., після введення в дію рекрутського статуту 1831 р. Вона є для нас тим більш цікавою, що в Правобережжі через польське повстання 1830-1831 рр. рекрутський набір, згідно положень нового статуту, імперським властям вдалося виконати в повному обсязі лише у 1833 р.

У зв'язку з тим, що рекрутський набір 1832 р. в багатьох західних губерніях, у тому числі й Волинській, був призупинений, то 15 квітня 1833 р. був оголошений маніфест про відновлення призупиненого набору рекрутів у вище згаданих губерніях і «про збір знову по губерніях: Подільській, Київській, Волинській, Мінській, Віленській, Гродненській и області Білостоцькій з кожної 1000 душ по 4 рекрути з їх зарахуванням при першому загальному в державі набору [1, арк.7]». Таким чином, на Волині два набори були зведені в один, що зумовило потребу поставки більшого числа рекрутів, ніж з окремо взятих Київської та Подільської губерній. І це при тому, що загальна кількість населення Волинської губернії завжди була меншою у порівнянні з Київською і Подільською [8, с.203]. Тому набір рекрутів з Волині прогнозовано мав бути менш успішним, ніж із Київщини та Поділля.

Для організації та проведення набору на Волині губернський рекрутський комітет для прийому рекрутів визначив міста Житомир, Дубно, Ізяслав і Володимир, в яких були створені відповідні рекрутські присутствія, що обслуговували найближчі до них повіти. Так, у Житомирське присутствіє рекрути направлялись із Житомирського, Новоград-Волинського та Овруцького повітів; у Дубненське – з Дубненського, Ровенського, Острозького, Кременецького; в Ізяславське – з Ізяславського та Старокостянтинівського; у Володимирське – з Володимирського, Ковельського та Луцького повітів [1, арк.10 зв.].

За розпорядженням Головнокомандувача 1-ї армії військовими прийомщиками у рекрутські присутствія призначалися офіцери найближчих військових підрозділів [1, арк.32]. З боку військових нагляд за ходом набору в Київській, Волинській і Подільській губерніях здійснював флігель-ад'ютант його величності полковник граф Протасов. Водночас, на основі ст. 153 рекрутського статуту [2, ст.43], в кожне присутствіє було відряджено по одному офіцеру корпусу жандармів [1, арк.32].

Новим в організації цього набору було створення замість п'ятисотних – тисячних дільниць. Тепер кожне місто чи містечко складало свої окремі рекрутські дільниці по 1000 душ у кожній. Державні та поміщицькі маєтки також стали самостійними дільницями. Однак польське повстання зумовило внесення певних коректив в організаційну схему рекрутського набору. Передусім, тому, що внаслідок воєнних дій і часткової втрати населення, рекрутські списки вимагали уточнення, проведення якого у поміщицьких маєтках могли забезпечити тільки їх власники. Але після придушення повстання багато місцевих поміщиків, рятуючись від переслідувань з боку російських властей, перебували за кордоном, а тому організувати збір рекрутів з їх володінь було фактично нікому [1, арк.11].

Зважаючи на ситуацію, казенна палата вирішила, що в таких помістях набір доцільно проводити за старою схемою – по п'ятисотних дільницях, орієнтуючись на старі, але більш наближені до дійсності рекрутські списки [1, арк.34]. Чиновники казенних палат очікували, що кількість рекрутів за старими розрахунками не зменшиться, а, навпаки, їх поступить більше, що дозволить уникнути затримок, спричинених новизною статуту [1, арк.12зв.].

В конфіскованих помістях «заколотників» казенні палати утворили рекрутські дільниці, а рекрутські списки доручили скласти й подати на їх адресу керуючим маєтками. Однак відповідні списки в казенні палати подали лише з однієї економії Г. Потоцького. Їх відсутність у казенних палатах загрожувала значно затягнути у часі набір. Тому був знайдений інший вихід: всупереч вимогам статуту, прийнято рішення передати ці списки безпосередньо в рекрутські присутствія. Треба зауважити, що при взятті рекрутів із конфіскованих маєтностей здавачі виконували припис Міністра фінансів від 30 вересня 1831 р., у якому місцевій адміністрації була доведена «найвища воля». Її суть зводилась до того, щоб при майбутніх наборах потрібну кількість рекрутів з конфіскованих

помість виставляти лише з числа дворових людей, а їх дітей захищувати до військових кантоністів [1, арк.35].

Труднощі з утворенням рекрутських дільниць виникли і у поміщицьких маєтках, власники яких залишились на місцях. Волинський губернський предводитель дворянства пояснював цивільному губернатору це тим, що поміщики після недавнього повстання ще не встигли пристосуватися до нових умов набору 1833 р. [1, арк.11]. Найбільше це стосувалося поміщиків, які мали не більше 20 душ, котрі підлягали виконанню рекрутської повинності на час тодішнього набору. Великі землеволодільці для зручності організації набору і здачі рекрутів мали можливість об'єднати всі свої маєтності в єдину рекрутську дільницю, незалежно від кількості душ у ній, і приписати їх до одного повіту [2, с.12]. Для цього списки по таких об'єднаних дільницях підлягали підтвердженню повітовими судами [1, арк.34 зв.]. Однак останні повідомляли казенну палату, що більшість поміщиків не подали їм відповідних списків. Це, на нашу думку, ще раз підкреслює неготовність поміщиків Волинської губернії до набору за новим статутом та їх небажання сприяти російським властям у належній організації та проведенні рекрутського набору. Адже напередодні та, в ході подій 1830-1831 рр. повстанці звільнили з-під конвою й відпустили по домівках цілі рекрутські партії, позбавивши таким чином російську армію більше 3000 новобранців [4, с.22]. Тут зауважимо, що під час звичайного рекрутського набору Правобережжя давало державі приблизно таку кількість рекрутів. А це означає, що повстання фактично зірвало рекрутський набір. До його початку, в перші два тижні листопада, була набрана тільки незначна частина рекрутів. Крім того, велика кількість організаційних проблем, що виникла уже вході набору, вказує на недостатню підготовленість до нього місцевих адміністративно-управлінських структур.

Схожа схема організації рекрутського набору 1833 р. застосовувалася в Київській губернії. За пропозицією київського губернського предводителя дворянства та віце-губернатора для прийому рекрутів, крім губернського центру, були визначені міста Сквирі і Звенигородка. До Київського рекрутського присутствія були приписані Київський, Васильківський, Богуславський і Радомишльський повіти; до Сквирського присутствія – Сквирський, Липовецький, Махновський і Таращанський; до Звенигородського – Звенигородський, Уманський, Черкаський, Чигиринський повіти [1, арк.5зв.].

Підготовка до кожного рекрутського набору передбачала, поряд зі створенням відповідних установ та організаційних заходів для забезпечення їх функціонування, ще й низку проблем господарського характеру. Адже у визначені строки з кожної приписаної до рекрутського присутствія дільниці до місця прийому прибували здавачі та рекрутські старости з, «лобовими» й «підставними» рекрутами та провідниками [2, с.55-56].

На час рекрутського набору міські поліції, думи або ратуші тих міст, де був призначений прийом рекрутів, зобов'язувались через кожні сім днів встановлювати і контролювати помірні ціни

на квартири, продовольство та фураж. Для того, щоб місцеве населення не брало з постояльців кошти за завищеними цінами, спеціальний листок із установленими цінами прикріплювався при вході в рекрутське присутствіє [2. с.42].

Як показує аналіз, функціонування в містах рекрутських присутствій означало для них приїзд великої кількості людей, які потребували житла та продовольства, а також – можливість для їх власників отримати з цього додаткові прибутки. Тому окремі прошарки населення чекали від рекрутського набору ще й фінансового зиску. Так, за два місяці перед початком рекрутського набору 1833 року керуючий житомирськими і кременецькими питейними відкупками купець І. Левін, звертаючись до Київського військового, Волинського і Подільського генерал-губернатора О. Левашова, висловлював свій жаль з приводу розташування рекрутського присутствія для набору рекрутів із Дубенського, Ровенського, Кременецького й Острозького повітів не в Кременці, а в Дубно. Він просив перенести рекрутське присутствіє в Кременець, мотивуючи це кращим економічним становищем м. Дубно, оскільки там завжди людно через розташування Комісаріатської комісії (рекрутського присутствія – авт.), до якої приїздять багато чиновників, підрядчиків, постачальників та інших осіб. Кременець, за словами купця, після польського повстання занепав. Ліцей, що давав прибутки міщанам, згорів, місто стало напівпорожнім і не могло платити питейні відкупи. Розвиваючи свою думку, він стверджував, що доходи від приїзду рекрутських партій більше потрібні Кременцю ніж Дубно. Купець мотивував своє прохання ще й тим, що така заміна була б вигіднішою і для держави, оскільки органи влади Кременця за найдешевшу плату нададуть квартири в своїх пустуючих будинках для рекрутських партій, а за виучені кошти місто зможе розрахуватися з казною. На думку автора звернення, квартири в Дубно коштуватимуть дорожче, оскільки там завжди є постояльці, тому згадана установа була б вигідніша для поміщиків, здавачів, місцевих мешканців та й «для відкупу було б деяке полегшення» [1, арк.23-24зв.]. Такого ж змісту документ знаходимо від власника Таращанського питейного казенного збору, купця 3-ї гільдії П. Заславського, який просив перенести рекрутське присутствіє в містечко Таращу Київської губернії, щоб підняти його прибутки [1, арк.26].

Організація тогорічного рекрутського набору в Подільській губернії суттєво відрізнялася від двох попередніх. В губернії рішенням рекрутського комітету місцями прийому рекрутів та розташування рекрутських присутствій визначалися міста Кам'янець, Проскурів та Балта. Кам'янецьке рекрутське присутствіє працювало у складі: віце-губернатора (голова), кам'янецького повітового предводителя дворянства, радника казенної палати, військового прийомщика та медичного чиновника. До складу Проскурівського рекрутського присутствія входили: губернський предводитель дворянства (голова), проскурівський повітовий предводитель дворянства, городничий, військовий прийомщик, медичний чиновник. Балтське рекрутське присутствіє очолював балтський повітовий

предводитель дворянства, йому підпорядковувались ольгопільський повітовий предводитель дворянства, військовий прийомщик і медичний чиновник [1, арк.54 зв.].

В означених установах прийом рекрутів тривав з 15 травня по 1 червня. Рекрутів приймали з Кам'янецького і Ушицького (у Кам'янці), Проскурівського і Летичівського (в Проскурові), Балтського і Ольгопільського повітів (у Балті) [1, арк.54]. З 1 червня робота рекрутських присутствій була перенесена з Кам'янця до Могилева, з Проскурова до Вінниці, а з Балти до Брацлава. Їх склад, крім голів, які залишились на своїх посадах, комплектувався заново з повітових предводителів, поліцмейстерів і городничих відповідних адміністративно-територіальних одиниць, місцевих військових прийомщиків і медичних чиновників [1, арк.55].

У цих мобільних присутствіях приймалися рекрути з повітів: Могилівського і Ямпільського (в Могилеві), Вінницького і Літинського (у Вінниці), Брацлавського і Гайсинського (у Брацлаві) [1, арк. 55]. Створення шести замість трьох або чотирьох місць прийому, як цього вимагав статут, губерньський предводитель дворянства пояснював врахуванням місцевих господарських потреб. Члени рекрутського комітету завбачливо запланували переїзди рекрутських присутствій [1, арк.55], оскільки з другої половини червня починалися сінокоси та інші польові роботи. А такі переміщення пришвидшили і значно впорядкували поставку рекрутів, дозволили вчасно закінчити набір і не відривати від польових робіт значну частину населення краю, дали можливість населенню 6 міст губернії отримати прибутки за рахунок надання квартир і різних послуг рекрутам та особам, що їх супроводжували.

З 16 червня закрилися всі повітові присутствія крім кам'янецького, яке продовжувало приймати рекрутів, які з різних причин не були вчасно здані [1, арк.55зв.]. Отже, найскладнішою, але й, як показали результати набору і звіти губернаторів, найефективнішою, з точки зору інтересів держави, була організаційна схема набору в Подільській губернії, де він повністю завершився 20 червня [1, арк.76зв.].

У період з 1 листопада 1833 р. по 1 січня 1834 р., згідно указу від 3 серпня 1833 р. [1, арк.83] відбувався рекрутський набір з євреїв. Для цього у кожній губернії Правобережної України було створено по два рекрутських присутствія, які працювали в два етапи. Із завершенням 1 етапу (1 грудня) закрилися повітові рекрутські присутствія. А для прийому не зданих у вищезазначений строк рекрутів продовжували працювати присутствія в губерньських містах [1, арк.55зв.].

Таким чином, організація та хід рекрутських наборів 1833 р. у Правобережній Україні засвідчили: перше – намагання властей виконати поставлені перед ними завдання в умовах економічної розрухи та політичної нестабільності в краї; друге – неврахування законодавством всієї специфіки соціально-економічної та суспільно-політичної ситуації у регіоні після польського повстання 1830-1833 рр.; третє – здатність місцевої адміністрації в склад-

них умовах самотужки виправляти організаційні упущення та коригувати хід набору; четверте – різні підходи місцевих властей у губерніях до організації загального рекрутського набору та однакову його схему під час набору серед єврейського населення; п'яте – попри специфічні умови наборів, власті правобережних губерній намагалися максимально дотримуватись положень нового рекрутського статуту, що виражали нові політичні тенденції в сфері рекрутської повинності.

Список використаних джерел:

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442, оп. 65, спр. 109, 173 арк.
2. Устав рекрутский // Свод законов Российской империи : в 15 т. – СПб., 1833. – Т. IV: Свод уставов о повинностях. – Кн. 1. – 699 с.
3. Распоряжения епархиального начальства // Подольские епархиальные ведомости. – 1873. – № 23. – С. 398-399.
4. Баженов А.В. Восстание 1830-1831 гг. на Правобережной Украине : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / А.В. Баженов. – К., 1973. – 28 с.
5. Бармак М.В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / М.В. Бармак. – Тернопіль : Вид-во «Астон», 2007. – 512 с.
6. Бережинский В.Г. Отечественные местные органы военного управления и комплектования вооруженных сил (с древнейших времен до 1917 г.) / В.Г. Бережинский, И.С. Луцки, М.М. Перепелица. – К. : УИВИ, 2005. – 62 с.
7. Энциклопедический словарь : в 40 т. / [издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон]. – СПб. : Тип. И.А. Эфрона, 1897. – Т. XXVI. – 962 с.
8. Перковський А.Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. / А.Л. Перковський // Історичні джерела та їх використання. – К. : Наук. думка, 1969. – 447 с.
9. Філінюк А.Г. Вплив церковно-релігійного чинника на особливості виконання рекрутської повинності населенням Поділля / А.Г. Філінюк, С.А. Сидорук // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – Т. 12: Матеріали восьмого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка». – С. 230-244.

In the article the lighted up features of organization of power of recruit sets which was conducted in Right-bank Ukraine after the Polish revolt of 1830-1831 years central and local organs.

Key words: *Right-bank Ukraine, Polish revolt, recruitment, administration, gentry.*

Отримано: 27.03.2013